ئىلى چاقچاقلىرى توغرىسىدا

نىجات سوپى

مۇھىم مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «چاقچاق» دەپ ئاتىلىۋاتقان قىزىقچىلىق تۈرىنىڭ ئۇقۇمى، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىش، راۋاجلىنىش ئاساسلىرى، چاقچاقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، تۈرى، چاقچاقلار بىلەن كىرىشتۈرۈپ قوللىنىلىدىغان باشقا قىزىقچىلىق شەكىللىرى، چاقچاقلاردا قوللىنىلىدىغان مۇھىم ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ھەمدە چاقچاقلارنىڭ تىلدا ئىپادىلىنىدىغان بىرقىسىم مەدەنىيەت ئامىللىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدۇ.

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىلى؛ چاقچاق؛ مەدەنىيەت ئامىلى

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، قەدىمدىن ھازىرغىچە ھەر قايسى ئەل خەلقلىرى ئارىسىدا ئوخشىمىغان قىزىقچىلىق شەكىللىرى بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان ھەمدە خەلق ئاغزاكى تىل مەدەنىيىتىنىڭ بىر مۇھىم قىسمى بولۇپ كەلگەن. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا نەسىردىن ئەپەندىدىن باشلانغان قىزىقچىلىق ئەنئەنىسى شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆز ئالدىغا ھەر خىل شەكىللەردە راۋاجلىنىپ كەلدى. جۈملىدىن بۇ ئەنئەنە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئەسىرلەر بويى ئۈزۈلۈپ قالغىنى يوق. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىدا قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن سەلەي چاققان (1790~1850)، تۈرپاندا ياشاپ ئۆتكەن موللا زەيدىن (1815~1881) قاتارلىق قىزىقچىلاردىن كېيىن، 20ـئەسىردە ئىلىدا يەنە بىر ئاتاقلىق خەلق قىزىقچىسى- «زامانىمىزنىڭ نەسىردىن ئەپەندىسى» ھېسام قۇربان (1930~2013) مەيدانغا چىقتى ھەمدە ئۇنىڭ تۈرتكىسىدە ھازىرقى كۈندە ئىلى رايونىدا ھېسام قۇربانىنى مەركەز قىلغان بىر توپ كەسپىي چاقچاقچىلار قوشۇنى رەسمىي شەكىللەندى.

كۈلكە ــ ئىنسان روھىنىڭ ئوزۇقى، جىسمانىي ساغلاملىقنىڭ ئاساسى. ئىنسانلار كۈلكە ئارقىلىق خۇشاللىقلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، ئازابلىرىنى ئۇنتۇيدۇ. ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئىش-ئەمگەكتىن بوشىغان چاغلىرىدا ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش، مۇڭدىشىش ۋە چاقچاقلىشىشقا ئامراق. ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قىزىقچىلىق ژانىرى شىنجاڭدىكى باشقا جايلارغا قارىغاندا ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. چاقچاق، يۇمۇر، لاپ، دوراش سەنئىتى قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ جۈملىسىدىدۇر. ئىلى چاقچاقلىرى بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلىنىڭ يەرلىك تىل مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ يارقىن نامايەندىسى ھېسابلىنىدۇ.

1. ئىلى چاقچاقلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «چاقچاق» سۆزى «چاق» (چېقىۋالماق) سۆزىنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئىستېمال مەنىسى: «چېقىشپ قويماق، ئويناشماق، ئويۇن بولسۇن ئۈچۈن سۆزلىمەك» دېگەنلەردىن ئىبارەت. چاقچاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، خەلق قىزىقچىلىرى تەرىپىدىن نەق مەيدانىدا ئىجاد قىلىنىدىغان، كۈلكە ئارقىلىق ئاڭلىغۇچىلارغا كۈچلۈك بەدىئىي زوق ئاتا قىلىدىغان قىزىقچىلىق سەنئىتىدۇر.

چاقچاقنىڭ باشقا قىزىقچىلىق شەكىللىرىگە قارىغاندا تىل ۋە ئىجادىيەت ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. مۇھىمى چاقچاقلار ئالدىن تەييارلىۋېلىنمايدۇ، بەلكى چاقچاقچىلار تەرىپىدىن نەق مەيدانىدا ئىجاد قىلىنىدۇ، قايتا تەكرارلانمايدۇ. تىلى ئىخچام، ئۆتكۈر، يۇمۇرلۇق، چوڭقۇر مەنىلىك بولىدۇ. ئادەتتە، چاقچاق سورۇنى بىر ياكى بىرقانچە نەپەر چاقچاقچى، بىر توپ سورۇن ئەھلى (تاماشىبىن) ۋە مۇناسىپ چاقچاق مۇھىتى قاتارلىق ئۈچ ئامىلدىن تەشكىل تاپىدۇ، بۇ ئۈچ تەرەپ بىر-بىرىگە تايىنىدۇ،

بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ.

ئالدى بىلەن بىر نەپەر چاقچاقچى ياكى بىر ـ بىرى بىلەن ھەمكارلاشقۇچى ۋە ياكى رىقابەتلەشكۈچى بىر قانچە چاقچاقچى بولىدۇ. چاقچاقچىنىڭ تىل ماھارىتى ئۇستۇن، ئىنكاسى تېز، تەپەككۇرى ئۆتكۈر، تەسەۋۋۇرى مول، كۆزىتىش ئىقتىدارى ئىنچىكە بولۇشى، ھازىرجاۋابلىق بىلەن نەق مەيدانىدا قىزىقچىلىق قىلىپ تاماشىبىنلارنى كۈلدۈرەلەيدىغان، ھەر خىل سوروئنلاردا قىلچە قورۇنماي، يۈرەكلىك ھالدا سۆزلىيەلەيدىغان بولۇشى ھەمدە ئۇنىۋېرسال سەنئەت قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، چاقچاقنى ئاڭلاپ چۈشىنىپ، ۋاقتىدا ئىنكاس قايتۇرالايدىغان بىر تۇپ سوروئن ئەھلى بولۇشى كېرەك. ئادەتتە ھەر بىر چاقچاقنىڭ مەلۇم مەدەنىيەت، مۇھىت ئارقا كۆرۈنۈشى بولىدۇ، ئەنە شۇ ئارقا كۆرۈنۈش بىلەن باغلىلىغاندىلا، چاقچاقنىڭ ھەقىقىي مەنىسى تولۇق چۈشىنىلىدۇ. چاقچاق سۆزلەنگەندە سوروئن ئەھلى ھەر بىر چاقچاقنىڭ مەنىسىنى دەرھال چۈشىنىپ يېتىپ، شۇ ئاساستا كۈلكە ئارقىلىق مۇناسىپ جاۋاب قايتۇرۇشى كېرەك. سوروئن ئەھلى چاقچاقچىنىڭ ئۆزىگە قىلىۋاتقان سۆزلىرىنىڭ «چاقچاق» ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ كۆپچىلىك ئارىسىدا خۇشاللىق كۈلكىسى پەيدا قىلىش ئۈچۈن سۆزلىنىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك. ئۇچىنچىدىن، بىر ياخشى چاقچاق مۇھىتى ھازىرلىنىشى كېرەك. چاقچاقچى بىلەن سوروئن ئەھلى بىرلىشىپ، بىر پۈتۈن چاقچاق مۇھىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. چاقچاق قىلىنىدىغان سوروئن چاقچاقچىنىڭ ئاۋازىنى ھەممەيلەن تەڭ ئاڭلىيالايدىغان دەرىجىدە تىنچ، ئازادە بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. چاقچاقچىلار بىلەن سوروئن ئەھلى ئوتتۇرىسىدا سۆزلەش، چۈشىنىش، ئىنكاس قايتۇرۇش ھالقىلىرى ئۆزئارا مۇناسىپ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىغان بولىدۇ. سوروئنىڭ كەيپىياتى قانچە قىزغىن بولسا، چاقچاقچىلار ئىلھامى شۇنچە ئۇرغۇيدۇ. سوروئنىڭ كەيپىياتى سۇس بولسا، چاقچاقچىلارنىڭمۇ چاقچاقلىشىش قىزغىنلىقى تۆۋەنلەپ، ئىلھامى قاچىدۇ. ئىلىنىڭ چاقچاق سوروئنى ئۇزاق ئەسرلىك تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي پىشىپ يېتىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە چاقچاقچى بىلەن سوروئن ئەھلى بىر ـ بىرىنى چۈشىنىدىغان، بىر ـ بىرى بىلەن ئاكتىپ ماسلىشىدىغان يۇقىرى سەۋىيەدىكى چاقچاق سوروئنى مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

2. ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش ئاساسى

ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن. يېقىنقى زامان تارىخىدا ئىلىدا ئۆتكەن داڭلىق چاقچاقچىلاردىن باۋۇخان كور (1895~1956)، زوردۇن نۇسرەت (لەقىمى شىبە، 1904~1975)، غوپۇر دېڭخۇلۇ (1916~1992)، موللا مەتيار خەلپىتىم (19ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن)، ياقۇپبەگ پوچى (19ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن)، ئىشقىيار نامەت (1891~1981)، بەرىز ناسروپ (1883~1958) قاتارلىقلارنى ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىن①. بۈگۈنكى دەۋر ئىلى چاقچاقچىلىرى ئىچىدە داڭلىقلىرىدىن ھېسام قۇربانىدىن باشقا يەنە روزى ئابدۇۋەلى، ئىبراھىم ئابلاخان، ئەبەيخان چوقۇر، بولۇس نىزامىدىن، ساتتار باقى، دىلمۇرات سابىر (1957~1986)، سالى ساۋۇت، لەتى ئىمىن، رېشت مۇھەممەت، كامىل خوجائەخمەت، مىجىت ئابدۇراخمان، شەۋكەت جۇماش، ھىبى (ھەبدۇللا) ئابدۇرېھىم، تۇداخۇن روزىم (1969~2012)، ماھىبەدەر ئىبراھىم، خالمۇرات ئۆمەر، ياقۇپ ھاجى، ئابابەكرى ئوبۇل، سابىرجان سادىق، پەرھات ماخمۇت قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. 20ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن ناخشىچى ئابدۇۋەلى جارۇللايېۋ، شائىر تېيىپجان ئىلىيېۋلارمۇ ئۆز زامانىسىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە چاقچاقچىلاردىن ئىدى. ھازىرقى زامان ئىلى يازغۇچىلىرىدىن ئىساق باستى، سىدىق تۇرسۇن قاتارلىقلارمۇ ئۆز تەڭتۇشلىرى ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە قىزىقچىلار ھېسابلىنىدۇ. چاقچاقلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىلىدا يۈكسىلىشىنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن ئىزدەش مۇمكىن.

1) گۈزەل تەبىئىي مۇھىتنىڭ تەسىرى. ئىلىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى گۈزەل، بۇ يەر شارقىراپ ئېقىپ

① ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «ئىلىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چاقچاقچىلار»، «مىراس» ژۇرنىلى 2008ـ يىللىق 2ـ، 3ـ، 4ـ سانلار.

ئەۋلاد گۈزۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۇرغان دەريالار، ياپ-يېشىل تاغلار، كەڭرى كەتكەن بوستانلىقلار بىلەن تولغان. مۇشۇنداق گۈزەل تەبىئىي مۇھىت بۇ زېمىندا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا ھەر دائىم چەكسىز ئۇمىد، كۈچ-قۇۋۋەت ئاتا قىلىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنى قىزغىنلىق بىلەن خۇشال-خورام ياشاشقا ئۈندەيدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى ھەر بىر كىشىنىڭ قەلبى ھاياتقا بولغان چوڭقۇر مۇھەببەتكە تولغان. ھەرقانداق ئىشقا ئۇمىد بىلەن قارايدىغان، ئازابقىمۇ، خۇشاللىققىمۇ كۆلكە بىلەن جاۋاب قايتۇرىدىغان جۇشقۇن، مەردانە خاراكتېر ئۇلاردا يېتىلگەن. مانا بۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى چاقچاقتىن ئىبارەت مۇشۇنداق جەڭگىۋار ژانىرنىڭ ئىلىدا مەيدانغا كېلىشى ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىشىنىڭ تەبىئىي ئاساسىدۇر.

2) پايدىلىق ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرى. چاقچاقلارنىڭ ئىلىدا راۋاجلىنىپ، بۈگۈنكى ھالەتكە يېتىشىنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار. بىر تەرەپتىن، 17-ئەسىردىن كېيىن، جۇڭغار موڭغۇللىرى ۋە مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جەنۇبىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى يۇرتلاردىن ئىلىغا تۇركۈملەپ كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوخشىمىغان دىيالېكت، شېۋىلىرىنىڭ بۇ رايوندا ئۆزئارا ئۇچرىشىشى نەتىجىسىدە، مۇرەككەپ، ئارىلاشما ھالەتتىكى يېڭى بىر يەرلىك شېۋە مەيدانغا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر قايسى يۇرت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل سەنئىتى شەكىللىرى بۇ يۇرتتا ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، تەسىرلىشىپ، بىر-بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا چاقچاققا ئوخشاش تېخىمۇ يۇكسەك، يېڭىچە تىل سەنئىتى شەكلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى تىكلىگەن بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، 19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن تارتىپ رۇس مەدەنىيىتى ۋە رۇس مەدەنىيىتى ئارقىلىق كىرگەن غەرب مەدەنىيىتى شىنجاڭدا ئالدى بىلەن ئىلىغا تەسىر كۆرسەتتى، زامانىۋى مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە مائارىپ بۇ يەردە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا قارىغاندا بالدۇر راۋاجلاندى. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى ئۆسۈپ، فېئوداللىق جەمئىيەتتىن قالغان سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن ئىجتىمائىي ئورۇن پەرقى كىچىكلەپ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتە باراۋەرلىك ئېڭى كۈچەيدى. بۇنىڭ بىلەن ئادەتتىكى سورۇنلاردىلا ئەمەس، بەلكى ھاكىمبەگ، مىڭ بېشى، باي-غوجاملارنىڭ ئالدىدىمۇ يۈرەكلىك ھالدا چاقچاق قىلىپ، كۆپچىلىكنى كۈلدۈرىدىغان جاسارەت چاقچاقچىلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئورۇن ئالدى. سورۇن ئەھلىنىڭ ھوقۇق-ئەمەلىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى، بايلىقنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بۇ يەردە چاقچاق سورۇنىدىكى سالاھىيەت ئاساسى بولالمىدى. بۇنداق ئەۋزەل ئىجتىمائىي شارائىت ـ چاقچاق ژانىرىنىڭ توسقۇنسىز، بىمالال، ئەركىن تەرەققىي قىلىشىنىڭ يەنە بىر ئىجتىمائىي ئاساسى بولۇپ قالدى.

3) باي مىللىي، يەرلىك مەدەنىيەت ئاساسىنىڭ تەسىرى. ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ باي خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرى، جۈملىدىن ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھەر خىل قىزىقچىلىق ژانىرلىرى چاقچاقنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مەدەنىي مۇھىت ئاساسىنى تىكلىگەن. ئىلىدا چاقچاقدىن باشقا يەنە ئىلى خەلق ناخشىلىرى، ئىلى 30 ئوغۇل مەشرىپى، 12 مۇقامنىڭ ئىلى ۋارىيانتى قاتارلىق كۆچلۈك يەرلىك پۇراققا ئىگە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى بار. ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ يىلتىزىنى ئىلى مەشرەپلىرىدە ئويىنىلىدىغان «سامسا يېقىش، ئۆپكە قۇيۇش، تامغا سۈرتىنى تارتىش، جۇۋازغا قېتىش، كاككۇك سايرىتىش، كۆتەك باستى قىلىش، كۆل سۈيى ئىچۈرۈش، ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش، مونەك تۇغۇش» قاتارلىق قىزىق ئويۇنلار، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان چۈن-چۈن سالاۋات، جان بۇرگەم قاتارلىق ھەجۋى قوشاقلىرى، رامىزان قوشاقلىرى، ئۇچ يالغاندا قىرىق يالغان قاتارلىق ھەجۋى ھېكايىلەر، لاپلارغا باغلاشقا بولىدۇ①. يەنە كېلىپ نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆچلۈك، جۈملىدىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىمۇ شۇنداق. مانا مۇشۇنداق كۆلكىگە باي خەلق ئەدەبىياتى ژانىرلىرى ئاخىرىدا بۇ زېمىندا چاقچاقتىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر ژانىرنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۆچلۈك ئاساس بولغان.

① ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «ئىلىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چاقچاقچىلار»، «مىراس» ژۇرنىلى 2008-يىللىق 4-سان.

3. ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

چاقچاقلار ـ قىزىقچىلىق سەنئىتىنىڭ بىر تۈرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، شىنجاڭنىڭ باشقا ۋىلايەت، شەھەرلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بار. لېكىن، ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ ئۆزاق تارىخىي جەريانىدا شەكىللەنگەن باشقا رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىزىقچىلىق شەكىللىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاس بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇلارنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن:

1) ئىلى چاقچاقلىرى كۆچلۈك ئىجادچانلىققا ۋە ھازىرجاۋابلىققا ئىگە. چاقچاق نەق مەيدانىدا ئىجاد قىلىنىدىغان سۆز سەنئىتىدۇر. ئۇ چاقچاقچى تەرىپىدىن ئالدىن تەييارلىۋېلىنمايدۇ، بەلكى سورۇننىڭ ئەھمىلىي شارائىتىغا قاراپ نەق مەيدانىدا ئارقا-ئارقىلا يۇمۇرغا ئايلىنىپ قالىدۇ. نەق مەيدانىدا ئىجاد قىلىنىدىغانلىقى ۋە تەكرارلانمايدىغانلىقى- ئۇنىڭ يۇمۇر ۋە باشقا قىزىقچىلىق شەكىللىرىدىن پەرقلىنىدىغان تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر.

2) ئىلى چاقچاقلىرى كۆچلۈك كەسىپچانلىققا ئىگە. ئىلىدا چاقچاقچىلىق تەرەققىي قىلىپ سەنئەتنىڭ بىر مۇھىم تۈرىگە ئايلانغان. ئىلىدا ھېسام قۇربانغا ئوخشاش بىر يۈرۈش كەسىپي چاقچاقچىلار بار، ئۇلار ھەر كۈنى دېگۈدەك ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىغا تەكلىپ بىلەن قاتنىشىپ، سائەت-سائەتلەپ ئولتۇرۇپ چاقچاق قىلىدۇ، يۇمۇر سۆزلەيدۇ، كۈلكە ئارقىلىق سورۇن ئەھلىگە مەنىۋى زوق ئاتا قىلىدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھەر بىر شەھەر، ناھىيە، يېزا، بازارنىڭ شۇ دائىرە ئىچىدە مەلۇم تەسىرگە ئىگە چاقچاقچىلىرى بولىدۇ. چوڭراق سورۇنلاردا يۈرت ئاتلاپ داڭلىق چاقچاقچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، قىزىقچىلىققا سېلىنىدۇ. ھېسام قۇربان ئاكىنى ئېلىپ ئېيتىساق، ئۇ كىشى 83 يىللىق ھاياتىنىڭ 65 يىلدىن ئارتۇق ۋاقتىنى چاقچاق سورۇنلىرىدا ئۆتكۈزدى. ئادەتتە چاقچاقچىلارغا تەكلىپ قىلغۇچى تەرىپىدىن ئىش ھەققى بېرىلىدۇ. ئۇنىدىن باشقا، چاقچاق قىزىغاندا سورۇن ئەھلى تەسىرلەنگىنىدىن چاقچاقچىلارغا پۇل ئۆرۈمە قىلىپ تۇرىدۇ. چاقچاقچىلار مانا مۇشۇ ئىش ھەققى ۋە ئۆرۈمە پۇللىرىغا تايىنىپ تۇرمۇشىنى قامدايدۇ.

3) ئىلى چاقچاقلىرى كۆچلۈك ئاممىۋىلىققا ئىگە. ئىلىدا چاقچاق سۆزلەشنىڭ ئاممىۋىلىقى كۆچلۈك بولۇپ، تۇيۇقسىز تۆكۈن، مەشرەپ ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى چاقچاق بىلەن ئۆتكەندىن سىرت، ھەر بىر كىشى ھەر قاچان ئۆز نۇقتىدا چاقچاق ئارىلاش سۆز قىلىشقا تىرىشىدۇ، چاقچاق بىلەن ئۆزئارا كۆڭۈل ئاۋۇندۇرىدۇ، تۇرمۇش ئېغىرچىلىقلىرى، ئىش-ئەمگەكتىن كېيىنكى چارچاشلارنى تۇگىتىدۇ. بىر كىشى سۆزلىسە بۇ يەردە تىڭشىغۇچى ئۇنى «راست گەپ قىلىۋاتقانمىدۇر، چاقچاق قىلىۋاتقانمىدۇر؟» دېگەن گۇمانىي تۇيغۇدا تۇرۇپ كۆزىتىدۇ. ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىك ھەممىسى ئۆز تەڭتۇشلىرى، دوستلىرى ئارىسىدا، ئائىلىدە، ئىش ئورنىدا بولسۇن، ھەر دائىم قىزىقچىلىق قىلىشقا تىرىشىدۇ.

4) چاقچاقلارنىڭ تىلى ئۆتكۈر، ئىخچام، چۈشىنىشلىك، ھەجۋى تۇسى كۆچلۈك بولىدۇ. چاقچاقنىڭ تىلى چۈشىنىشلىك، ئىخچام بولىدۇ، ئەكسىچە ئۇنىڭ تىلى چۈشىنىكسىز ياكى ئۇزۇن بولۇپ كەتسە، سورۇن ئەھلى ئارىسىدا دەرھال كۈلكە پەيدا قىلالمايدۇ. چاقچاقچىلار ئۆتكۈر، ھەجۋى تىلى ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى سەلبىي ئىش-ھەرىكەتلەرنى تەنقىدلەپ، ئاڭلىغۇچىلارنى كۆچلۈك تەربىيەگە ئىگە قىلىدۇ.

5) ئىلى چاقچاقلىرى شادلىق كۈلكىسى ئاتا قىلىشنى نىشان قىلىدۇ. ئىلىدا چاقچاق قىلىشتىكى مۇددىئا كىشىلەرگە كۈلكە، خۇشاللىق ئاتا قىلىش، ئېچ پۇشۇقنى چىقىرىش، كۆڭۈلچىلىككە مەنىۋى ئوزۇق بېرىشتىن ئىبارەت. چاقچاقچى دوستانە، قىزغىن پوزىتسىيەدە تۇرۇپ، ئاڭلىغۇچىلار ئارىسىدا سەممىي كۈلكە پەيدا قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ھەرگىزمۇ ئاچچىق تەنە ئارقىلىق قارشى تەرەپنى گەپتە ئۇرۇۋېلىشنى ئويلىمايدۇ. بەزىدە تەنقىدىي يول ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى كەمچىلىكلەر ھەجۋى قىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سالمىقى يېنىك بولۇپ، قارشى تەرەپنىڭ قوبۇل قىلىشچانلىقىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ، ئاڭلىغۇچىنىڭ كۆڭلىدە ئازاب، ئۆچلۈك تۇيغۇسى پەيدا قىلمايدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

6) ئىلى چاقچاقلىرىدا لەقەملەر چاقچاقنىڭ مۇھىم خۇرۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئىلىدا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ لەقىمى بار. چاقچاقچىلار كىشىلەرنىڭ لەقىمىنى تۇتۇپ تۇرۇپ چاقچاق قىلىدۇ. ئەمما، لەقەملەر چاقچاق داۋامىدا ئۇدۇل ئېيتىلماستىن، بەلكى ۋاستىلىق ھالدا يوشۇرۇن، سىلىق ئىپادىلىنىدۇ. سۆزلىگۈچى گەپ ئارىسىدا ماھىرلىق بىلەن سىلىق تۇستە قارشى تەرەپنىڭ لەقىمىدىن بېشارەت بېرەلىسە، بۇنىڭ ئۆزى بىر قىزىقچىلىق سانىلىپ، سورۇن ئەھلىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىدۇ.

4. چاقچاقنىڭ تۇرى

يېقىنقى بىر قانچە ئەسىر داۋامىدا ئىلى چاقچاقلىرى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە تۇرلەرنى يارىتتى. بولۇپمۇ 20ـئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ژانىر ھېسام قۇربانىنى مەركەز قىلغان ھالدا تېخىمۇ يۇكسەلدى، ياش چاقچاقچىلار تۇركۈملەپ يېتىشىپ چىقتى، چاقچاقلار شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن تېخىمۇ بېيىدى، يېڭىچە تۇرلەر پەيدا بولدى. نۆۋەتتە، ئىلى چاقچاقلىرىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان تۇرلەر ــ چاچما چاقچاق بىلەن روبىرو چاقچاقتىن ئىبارەتتۇر.

1) چاچما چاقچاق: بۇ خىل چاقچاقتا چاقچاقچى سورۇندىكى ھەر قايسى ئوبيېكتلارنىڭ مىجەز-خاراكتېرى، تۇرمۇش ئادىتى، تەققى-تۇرقى، كىيىنىشى، سۆزلەش شەكلى قاتارلىقلارنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، ئۇلاردىكى مەلۇم تەرەپنى تۇنۇۋۇلۇپ، ئۇلارنى ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى باشقا بىر شەيئىگە قىزىقارلىق قىلىپ ئوخشىتىش ياكى مۇبالىغە قىلىش يولى بىلەن كۇلكە پەيدا قىلىدۇ. چاچما چاقچاقنىڭ بىر شەكلىدە سورۇن ئەھلى چاقچاقچى تەرىپىدىن بىر-بىرلەپ چاقچاق ئوبيېكتى قىلىنىپ، ھەر بىر كىشى ئايرىم-ئايرىم ھالدا چاقچاق ئاستىغا ئېلىنىدۇ. يەنە بىر شەكلىدە چاقچاقچى تاماشىبىنلار ئارىسىدىن بىر ياكى بىرقانچە كىشىنى نۇقتا قىلىپ مەركەزلىك ھالدا چاقچاق قىلىدۇ.

20ـئەسىرنىڭ 80ـيىللىرىدا چاچما چاقچاقنىڭ «تەرجىمە چاقچاق» دەيدىغان يېڭى بىر شەكلى مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭدا ئىككى چاقچاقچى ھەمكارلىشىپ، بىرى چەت ئەلچە سۆزلىسە، يەنە بىرى ئۇنىڭ سۆزىنى تەرجىمە قىلىدۇ ھەمدە سورۇن ئەھلى ئۇستىدىن ئايلاندۇرۇپ چاقچاق قىلىدۇ. تەرجىمە چاقچاقنىڭ تىپىك ۋەكىللىرى پەرھات ماخمۇت ۋە سالى ساۋۇتلاردۇر.

2) روبىرو چاقچاق: روبىرو چاقچاقتا ئىككى چاقچاقچى ياكى ئىككى گۇرۇپپا چاقچاقچى بىر-بىرىگە قارشى يۇزلىنىپ، گەپ ئارقىلىق قارشى تەرەپنى يېڭىشقا تىرىشىدۇ. يەنى ئىككى چاقچاقچى بىرى-بىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى تۇنۇۋۇلۇپ، قارشى تەرەپ بىلەن ئېلىشىدۇ، چاقچاق سۆز سەنئىتىدىكى بىر مەيدان جەڭگە ئايلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى تۇردىن باشقا، چاقچاقلاردا قوللىنىلغان بەدىئىي شەكىلنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئادەتتىكى نەسرىي چاقچاقتىن سىرت يەنە شېئىرىي چاقچاق تۇرىمۇ بار. بۇنىڭدا چاقچاقچى نەق مەيدانىدا شېئىر، قوشاق توقۇش ياكى قاپىيەلىك جۈملىلەرنى تۇزۇش يولى بىلەن قارشى تەرەپكە قارىتىپ چاقچاق قىلىدۇ. چاقچاقنىڭ نەق مەيدانىدا جايىدا تۇرۇپ قىلىنىدىغان ئادەتتىكى شەكلىدىن باشقا يەنە لەقەملەرنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ، باشقىلارنى ئالداپ ھەرىكەتكە سالىدىغان لەقەملىك، ھەرىكەتلىك چاقچاق تۇرىمۇ بار. لېكىن، بۇنىڭ سالمىقى بىر ئاز ئېغىر بولۇپ، بىر-بىرىنى چۈشىنىدىغان، بىر-بىرىنىڭ ئېغىرچىلىقىنى كۆتۈرەلەيدىغان يېقىن دوستلار ئارىسىدىلا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن، ئەكسىچە بىھۇدە جىدەل-ماجىراغا سەۋەبچى بولۇپمۇ قالىدۇ.

5. چاقچاق بىلەن كىرىشتۇرۇلىدىغان باشقا قىزىقچىلىق شەكىللىرى

بىر سورۇندا نەچچە سائەتلەپ باشتىن-ئاخىر توختىماي چاقچاق قىلىش قىيىن. چۈنكى، چاقچاقنىڭ مەيدانغا كېلىشى سورۇننىڭ ئومۇمىي كەيپىياتى، چاقچاقچىنىڭ ئىلھامى قاتارلىق ئامىللارغا باغلىق. شۇڭا، سورۇن كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش يۇزىسىدىن چاقچاق كۆپىنچە ناخشا، مۇزىكا ۋە قىزىقچىلىق سەنئىتىنىڭ باشقا بىر قاتار تۇرلىرى بىلەن كىرىشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەنى ئاۋۋال ساز چېلىنىپ، ناخشا

ئېيتىلىدۇ، ياكى باشقا بەزى قىزىقچىلىق شەكىللىرى قوللىنىلىپ، مۇڭاپىق پۇرسەتتە رەسمىي ھالدا چاقچاققا ئۆتۈلىدۇ ياكى چاقچاق بىر ئاز بوشاپ قالغان چاغلاردا دەرھال ناخشا، ساز، ياكى باشقا قىزىقچىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق سورۇن قىزىتىلىپ يەنە مۇڭاپىق پۇرسەتتە قايتىدىن چاقچاققا ئۆتۈلىدۇ. ئادەتتە ئىلىدا چاقچاقلار بىلەن كىرىشتۇرۇلىدىغان قىزىقچىلىق شەكىللىرىنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

1) يۇمۇر سۆزلەش: بۇرۇنقى سورۇنلاردا بولغان قىزىقچىلىق ياكى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن يۇمۇرلار سورۇن ئەھلىگە چاقچاقچى تەرىپىدىن قىزىقارلىق ھالدا يەتكۈزۈلىدۇ. ئادەتتە چاقچاقچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىرەر 100 يۇمۇرنى يادقا بىلىدۇ، مۇناسىپ پەيتتە يۇمۇر سۆزلەش ئارقىلىق سورۇننى قىزىتىدۇ.

2) دوراش ماھارىتى كۆرسىتىش: چاقچاق باشقىلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىنى ئەينەن دورايدىغان دوراش سەنئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ. يەنى كۆپچىلىككە تونۇش بىرەر شەخسنىڭ سۆز-ھەرىكىتى ياكى باشقا بىر جانلىقنىڭ قىياپىتى سورۇن ئىچىدە چاقچاقچى تەرىپىدىن ئەينەن دورىلىپ، مۇشۇ ئارقىلىق كۆپچىلىك ئارىسىدا كۈلكە پەيدا قىلىنىدۇ.

3) لاپ سۆزلەش: لاپ- يۇكسەك دەرىجىدە مۇبالىغە قىلىش ئارقىلىق سۆزلىنىدىغان قىزىقارلىق ھېكايە بولۇپ، ئىلىدا خەلق ئىبغىز ئەدەبىياتى قىزىقچىلىق تۈرىنىڭ بىر شەكلى ھېسابلىنىدۇ. كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا بىر قىسىم قىزىقچىلار ئاۋۋال لاپ سۆزلەيدۇ ياكى ئۇنى ئىجادىي چاقچاقنىڭ مەزمۇنى ئىچىگە قېتىۋېتىدۇ. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، سىدىق تۇرسۇن، توختاش بەكرى قاتارلىق ئەدىبلەر تەرىپىدىن ئىلىدىكى بىرقىسىم لاپلار رەتلىنىپ، «ئابدۇلكامنىڭ لاپلىرى» نامىدا «ئىلى دەريا‌سى» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنىدى.

4) تاقا-تۇقا سۆزلەش: ئىلىدا خەلق قىزىقچىلىقىنىڭ «تاقا-تۇقا سۆزلەش» دەيدىغان يەنە بىر شەكلى بار. بۇ مۇكەممەل لوگىكىلىق باغلىنىشى بولمىغان دېتاللار توپىدىن تۇزۇلگەن قىزىقارلىق ھېكايە شەكلىدىن ئىبارەت بولغان سەنئەت شەكلىدۇر، ئۇ يەنە «يەكپاي پاراڭ»مۇ دېيىلىدۇ. كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا بەزى قىزىقچىلار بۇ ئارقىلىقمۇ سورۇن ئەھلىنى كۈلدۈرىدۇ. قورغاسلىق رېشىت مۇھەممەت بۇنىڭ تىپىك ۋەكىلىدۇر.

6. چاقچاقلاردا قوللىنىلىدىغان بەدىئىي ۋاستىلەر

ئىلى چاقچاقلىرىدا نۇرغۇن بەدىئىي ۋاستىلەر قوللىنىلىدۇ، بۇلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئوخشىتىش: چاقچاقچى ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق، مەلۇم كىشىنىڭ خاراكتېرى، مىجەز-خۇلقى، تەققى-تۇرقى، كىيىنىشى ياكى سۆز-ھەرىكەتلىرىدىكى مەلۇم ئالاھىدىلىكنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى قىزىقارلىق قىلىپ باشقا بىر شەيئىگە ئوخشىتىدۇ. ئوخشىتىش چاقچاق قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ۋاستە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

باشقىلارنى كەمسىتىشنىلا ياخشى كۆرىدىغان بىر مەنمەنچى كىشى ھېسام بىلەن كوچىدا بىللە كېتىۋېتىپ ئۇنى زادىلىق قىلماقچى بوپتۇ:

-ھېسامدىن، تەخەيدەك ماڭمايلا تۇز ماڭساڭلار بولمامدۇ؟

ھېسام دەررۇ جاۋاب بېرىپتۇ:

-سىزگە ئەگىشىپ ماڭغاندىن كېيىن تەخەيدەك ماڭمايلا نېمە ئىلاجىم بار؟ ①

بۇ چاقچاقتا ھېسام ئۆزىنى تەخەيگە ئوخشاتقان مەنمەنچى كىشىنى ئېشەكنىڭ كەينىدىن تەخەي ئەگىشىپ ماڭىدىغانلىقىدەك ھەركەت شەكلىدىن پايدىلىنىپ، ماھىرلىق بىلەن يوشۇرۇن ھالدا ئېشەككە ئوخشىتىدۇ.

2) مۇبالىغە: چاقچاق جەريانىدا چاقچاق ئوبيېكتلىرىنىڭ گەپ-سۆز، ھەرىكەت، قىياپەتلىرىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئادەتتىكىگە قارىغاندا ئاشۇرۇپ، كۆپىتۈرۈپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئارقىلىقمۇ قىزىقارلىق،

① «ھېسام چاقچاقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىلى 2-ئاي نەشرى، 9-بەت.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ھەجۋى تۇس يارىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى ئارتىست پو ئېتىشىپ قاپتۇ. بىرى يەنە بىرىگە دەپتۇ: «مەن سەھنىگە چىقىپ ناخشا ئېيتىۋىدىم، تاماشىبىنلار سوغا قىلغان گۈل بىلەن ئايالمىغا بىر گۈل دۇكىنى ئېچىپ بەردىم. يەنە بىرى قويۇپ پو ئېتىپتۇ: «مەن سەھنىگە چىقىپ ناخشا ئېيتىۋىدىم، تاماشىبىنلار ئاتقان كىسەك بىلەن ئايالمىغا دۇكان سېلىپ بەردىم①.

بۇ چاقچاقتا بىرىنچى ئارتىسنىڭ سوغا قىلىنغان گۈللەرنىڭ كۆپلۈكىدىن گۈل دۇكىنى ئېچىۋالغانلىقى، كېيىنكى ناخشىچىنىڭ تاماشىبىنلار لەنەت ئوقۇپ ئاتقان كىسەنىڭ كۆپلۈكىدىن بىر دۇكان سېلىۋالغانلىقىنىڭ ھەممىسى كۈچلۈك مۇبالىغىدۇر.

3) جانلاندۇرۇش: چاقچاقلاردا بەزىدە ئادەمدىن باشقا جانلىقلاردىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ۋە جانسىز شەيئىلەردىكى ئالاھىدىلىكلەرنى ئادەملەرگە يۈكلەش ياكى ئادەملەرنىڭ خاراكتېرىنى باشقا جانلىق، جانسىز شەيئىلەر گە يۈكلەش يولى ئارقىلىقمۇ قىزىقچىلىق قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

لەتىنىڭ بىر سېمىز سېغىن كالىسى بار ئىدى. بىر مالچى ئۇنى بېقىپ بېرىمەن دەپ 2 ـ ئايدا تاغقا ئېلىپ چىقىپ كېتىپ، ھەپتە ئۆتىمەيلا تېرىسىنى ياندۇرۇپ كەلدى، بۇ ئىشتىن ھەيران بولغان لەتى مالچىدىن سورىدى:

ـ نېمە ئىش بولدى؟

ـ يىلان چېقىۋالدى.

ـ ئاق قار، كۆك مۇزدا نەنىڭ يىلىنكەن ئۇ؟

ـ سەن ئۇقمايسەن ھازىر يىلان تېرىلدى.

ـ مۇنداق دە، ـ دېدى لەتى كۈلۈپ كېتىپ، ـ قىشتا كۆمۈر چۈشۈرۈۋالغان يىلان بار دېگىنە②.

بۇ چاقچاقتا چاقچاقچى مالچىنىڭ كالىنى «يىلان چېقىۋالدى» دەپ يالغان سۆزلەپ سويۇپ يەۋالغانلىقىدىن ئىبارەت نەپسانىيەتچىلىكىنى ئېچىپ تاشلاش ئۈچۈن، قىش پەسلىدە ئۇچەككە كىرمەي ئۆگىسىغا كىرىپ ـ چىقىپ يۈرگىنىدىن قارىغاندا ئۆۋۈسىغا كۆمۈر چۈشۈرۈۋالدىمۇ ـ قانداق، دېيىش ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ قىشتا كۆمۈر قالاپ ئۆي ئىسسىتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەرىكىتىنى يىلانغا يۆتكەپ ئىشلەتكەن. مانا بۇ جانلاندۇرۇشتىكى ئادەملەشتۈرۈش شەكلىدۇر.

4) سىلىقلاشتۇرۇش: چاقچاقنىڭ تىلى ناھايىتى سىلىق بولىدۇ، ئۇنىڭدا قوپال، ئەپسانىۋى سۆزلەرنى ئىشلىتىش چەكلىنىدۇ. باشقىلارنىڭ جىسمانىي ئەيىبىنى تىلغا ئېلىش يولى بىلەن، قارشى تەرەپكە روھىي زەربە بېرىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:

بىر كۈنى بىر كىشى باغقا قارائۇرۇق تىكتۈرۈۋاتسا بىر ئاغىنىسى كېلىپ: «ئوھۇ، پۈتۈنلەيلا قارا ئۇرۇكلۇك بولۇپ كېتىپتۇغۇ ـ بۇ» دەپتۇ ئەتەي، ئۇنىڭ «قارا» لەقىمىدىن بېشارەت بېرىپ. «ھە، قىش ـ قىرودا سوغۇقلۇق بولامدىكىن دەپ تىكتۈرۈۋاتىمەن» دەپتۇ، ئۇ كىشىمۇ قارشى تەرەپنىڭ «سوغۇق» لەقىمىدىن بېشارەت بېرىپ③.

بۇ چاقچاقتا لەقەملەر چاقچاق جەريانىدا بۆۋاستە ئاتالماستىن، بەلكى شۇ شەيئىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر بەلگە ئارقىلىق ئۇنىڭدىن ناھايىتى سىلىق، ئەپچىللىك بىلەن يوشۇرۇن بېشارەت بېرىلگەن.

5) سېلىشتۇرۇش: چاقچاقلاردا بەزىدە ياخشى ـ يامان، ئۇنداق ياكى بۇنداق شەيئىلەر مەلۇم نۇقتىدىن بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇلۇش ئارقىلىق، ئوي ـ پىكىر تېخنىۋى ئۇچۇق، ئوبرازلار تېخنىۋى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىر كۈنى بىر ئاغىنەم بىلەن يېزىغا چۈشۈپ ئۇنىڭ مومىسىنى يوقلاپ كىرىپ قالدۇق. قۇرۇق كىرىشكە كۆڭلۈم ئۇنىماي خالتىلىق كەمپۈتتىن ئېلىۋالغان ئىدىم. مومامي بىر تال كەمپۈتنىڭ ئاغزىنى خېلىغىچە ئېتىشىپ ئاچالمىدى ـ

---

① ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى، 114 ـ بەت.

② ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى، 150 ـ بەت.

③ قارا ئۇرۇكنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ، ئادەتتە قۇرۇتۇلۇپ ياكى مۇرابا ياسىلىپ، قىش كۈنلىرى گۆشنى كۆپ يەپ ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەنلەر ئۇچۇن دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

دە، ئاچچىقىدا تىللاپ سالدى:

ـ بېشىنى يەيدىغانلار، كەمپۈتنىڭ ئاغزىنى چايلىغان مۇشۇ يىلىمدا ئايىقىنىڭ تېگىنى چاپلىۋالسىچۇ①.

بۇ چاقچاقتا ئاغزىنى ئېچىش قىيىن بولغان كەمپۈت بىلەن نەچچە كۈن كىيە ـ كىيمەيلا چاپلىقى ئاجراپ يىرتىلىپ كېتىدىغان ناچار ئاياقنىڭ ئەھۋالى سېلىشتۇرۇلۇش ئارقىلىق، سودا ساھەسىدىكى ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىكلەر تەنقىدلىنىدۇ.

6) تەنە قىلىش: چاقچاقلارنىڭ تېمىدا بەزى تەنە مەنسىدىكى سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. سۆزنىڭ يۈزەكى قاتلىمىدا مەلۇم بىر مۇئەييەنلەشتۈرۈش مەنىسى كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە سۆزنىڭ تېگىگە دەل ئۇنىڭ ئەكسى بولغان باشقا بىر مەنە يوشۇرۇنغان بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى سەلبىي ئىش ـ ھەرىكەتلەر قامچىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىر كۈنى كەچتە چاچلىرىنى پاخپايتىپ، غەلىتە كىيىنىپ يۈرىدىغان بىر ئايال ھېسامغا دەپتۇ:

ـ ھېسامكا، ئۆيۈمگە ئاپىرىپ قويۇڭە، يولدا قورقمەن.

ـ نېمىدىن قورقىسىز؟

ـ جىنىدىن قورقمەن.

ھېسام جاۋاب بېرىپتۇ:

ـ ھېچقىسى يوق سىڭلىم، قورقماي ماڭىۋېرىڭ، مۇشۇ تۇرقىڭىزدا جىنلارمۇ سىزدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىدۇ②.

بۇ چاقچاقتا ھېسامنىڭ سۆزىدىن قارىماققا «سىز قورقماڭ، سىز قورققىدەك ئىش يوق» دېگەنىدەك مەنە چىقىپ تۇرغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە تەنە ئارقىلىق قارشى تەرەپنىڭ تاشقى قىياپىتىدىكى كىشىنى يىرگەنىدۈرىدىغان تەرەپلەر كۆرسىتىلىدۇ.

7) قوش بىسلىق سۆزلەش: بەزى چاقچاقلاردا سۆزنىڭ كۆپ مەنە بېرىش ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ ئىككى خىل مەنە تەڭ ئىپادىلىنىدۇ. قارىماققا بۇ خىل مەنە ئىپادىلەنگەنىدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە يەنە بىر خىل مەنىسىدىن دېرەك بېرىلىدۇ. بۇ تەنىگە ئوخشىمايدۇ، تەنىدە سۆز قىلىشنىڭ مۇددىئاسى تەنە قىلىشتىن ئىبارەت بىرلا مەنىگە مەركەزلىشىدۇ. قوش بىسلىق سۆزلەشتە بۇ خىل مەنىنىمۇ، ئۇ خىل مەنىنىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئىككى خىل مەنە ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشتىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەبەيخان چوقۇر ئوغلىنى ئوتتۇرا مەكتەپكە تىزىملىتىشقا ئېلىپ بېرىپتۇ.

ـ بەدەل پۇلى ئۈچۈن 500 سوم تاپشۇرۇڭ، ـ دەپتۇ مۇئەللىم.

ئەبەيخان چوقۇرغا ئوخشاش بالىسىنى ئېلىپ كەلگەن يەنە بىر دېھقان ئوقۇش پۇلىنىڭ ئۆرلىكىدىن غۇدۇڭشۇپتۇ:

ـ نېمانچە ئېشىپ كېتىدۇ، بىز دېھقان خەق ئۈنچىلىك پۇلغا يارىق ئېشەكتىن بىرنى سېتىۋالىمىز.

مۇئەللىم بىر نەرسە دېگۈچە ئەبەيخان چوقۇر قويۇپ ھېلىقى دېھقانغا دەپتۇ:

ـ تەقسىر، سىزنىڭمۇ گېپىڭىز خاتا ئەمەس، لېكىن كىلەچەكتە ئېشەكنى ئىككى قىلىۋالماي دېسىڭىز، بەش يۈز سومنىڭ مېھرىدىن كېچىلىك③.

بۇ چاقچاقتا «ئېشەك» سۆزى ئىككى مەنىدە قوللىنىلغان. بىرى، ئەسلىي مەنىدىكى ھايۋان «ئېشەك»، يەنە بىرى ئوخشىتىش مەنىسىدىكى «ئېشەك»، يەنى مەكتەپتە ئوقۇماي، يارامسىز ئادەم بولۇپ قالغانغا بالىدىن ئىبارەت.

---

① ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى، 130 ـ بەت.

② كوللېكتىپ تۈزگەن: «ھېسام چاقچاقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، 13 ـ بەت.

③ ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى، 60 ـ بەت.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يۇقىرى كۆتۈرۈپ تاشلىۋېتىش ئۇسۇلى: چاقچاقلاردا بەزىدە كۆرۈنۈشتە مەلۇم ئوبيېكتنى ماختاپ ئۇچۇرغانىدەك قىلىپ، مەلۇم نۇقتىغا يەتكەندە بىراقلا تاشلىۋېتىدۇ. بۇ دولقۇنسىمان سۆزلەش ئۇسۇلى بولۇپ، سۆزنىڭ باشلىنىش قىسمىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرىۋاتقانىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن كېيىنكى قىسمىدىن بىلىشكە بولىدۇكى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ شۇ خىل ئىش-ھەرىكىتىنى تەنقىدلەيدۇ ياكى مەسخىرە قىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېسامكام ئۇرۇمچىگە بارغاندا ئاتمىش ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان بىر ئايال ئۇنىڭدىن:

ـ قېنى دەپ بېقىڭە ھېسامكا، مەن نەچچىلەرگە كىرگەندىمەن؟ ـ دەپ سورايتۇ.

ـ كۆپ بولسا ئوتتۇزلاردا بار، ئىشقىلىپ ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتمىدىڭىز.

ھېلىقى ئايالنىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپتۇ.

ـ ۋىيىيەي، ھېسامكا، راستىنلا ئەۋلىيادەك ئادەمكەنسىز، قانداق قىلىپ تېپىۋالدىڭىز؟

ـ يېشىڭىزنى، ـ دەپتۇ ھېسامكام، ـ ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە بۆلدۇم①.

بۇ چاقچاقتا ھېسام ئۇ ئايالنىڭ سوئالىغا «ئوتتۇز ياشقا كىردىڭىز» دەپ جاۋاب بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئايال ئۆزىنىڭ ناھايىتى ياش كۆرۈنگەنلىكىدىن كۆرەڭلەپ كېتىدۇ، بولدى قىلماستىن يەنە «يېشىمنى قانداق تېپىۋالدىڭىز؟» دەپ سورايدۇ، ئايالنىڭ بۇ سوئالىغا ھېسام «ئەسلى يېشىڭىزنى ئىككىگە بۆلدۇم» دەپ جاۋاب بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئايالنىڭ ئاتمىش ياشقا كىرگەنلىكى بىراقلا ئاشكارلىنىدۇ. ئومۇمەن، ئىلىي چاقچاقلىرىنىڭ تىلىدا ھەر خىل بەدىئىي ۋاستىلەر ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلىش ئارقىلىق، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ زوق ئېلىش دەرىجىسى ئاشۇرۇلىدۇ.

7. ئىلىي چاقچاقلىرىدا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت ئامىلى

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، تىل-ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يارقىن ئىپادىسى، شۇنىڭدەك مەدەنىيەتنى زامانىدىن زامانغا، ماكانىدىن ماكانغا توشۇغۇچى مۇھىم ۋاستە. ئىلىي چاقچاقلىرى ئىلىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل قوللىنىشتىكى ماھىرلىقىنىڭ، ئۆتكۈر تەپەككۇرىنىڭ مول تەسەۋۋۇرىنىڭ ئىپادىسى، ئىلىي چاقچاقلىرىدا بۇ رايونىنىڭ مىللىي، يەرلىك مەدەنىيىتىدىكى خاس ئالاھىدىلىكلەر ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئىلىي چاقچاقلىرى ئىلىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مىجەز-خاراكتېرىنىڭ كۆچلۈك نامايەندىسى. شىنجاڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق قىزىقچىلىق سەنئىتىدە ئىلىي چاقچاقلىرىدىن باشقا يەنە قەشقەرنىڭ ئاچچىق گەپلىرى، تۇرپان يالقۇنتاغنىڭ قىزىق گەپلىرى دەيدىغان يەرلىك قىزىقچىلىق شەكىللىرىمۇ بار. قەشقەرنىڭ ئاچچىق گەپلىرىدە كۆچلۈك مەسخىرە، قاتتىق قامچىلاش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. كىشىنىڭ زىتىغا ياقمايدىغان ناچار قىلىقلارغا بىر ئېغىز گەپ ئارقىلىقلا ئەجەللىك زەربە بېرىلىدۇ، شۇ گەپنى قىلىشتا قىزىقچىلىق قىلىپ ئادەم كۈلدۈرۈپ، بەدىئىي زوق بېرىشتىن كۆرە، ئاچچىق گەپ ئارقىلىق قارشى تەرەپتە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرات قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى كەمچىللىكلەرنى نەق مەيدانىدا تۈزىتىش ئاساسىي مەقسەت قىلىنىدۇ. تۇرپان يالقۇنتاغنىڭ قىزىقچىلىقىدا دېھقانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ساددا كۆزقاراشلىرى بىلەن زامانىۋى شەھەر تۇرمۇشى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ تەبىئىي كۆرۈنۈشى ئاساسىي تېما قىلىنىش ئارقىلىق، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ئاقكۆڭۈل، سەممىي خاراكتېرى يورۇتىلىدۇ. ئىلىي چاقچاقلىرى بولسا كۈلكە ئارقىلىق بەدىئىي زوق پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشنى ئاساسىي نىشان قىلىدۇ. چاقچاقلار جەريانىدىن ئىلىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئويۇن-تاماشىغا بولغان كۈچلۈك ھېرىسمەنلىكى، ماددىي بايلىقتىن مەنىۋى بايلىقنى ئۈستۈن كۆرىدىغان، شۇنىڭدەك كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدىغان، ھەممىنى ئويۇن بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشقا تىرىشىدىغان ئوچۇق-يورۇق، كەڭ قورساق خاراكتېرى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

① ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى9 ـ ئاي نەشرى، 28 ـ بەت.

2) ئىلى چاقچاقلىرى بۇ رايوندا يۇكسەلگەن ئاممىۋى سورۇن مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك نامايەندىسى. ئىلى چاقچاقلىرىدا تۇرمۇشتىكى سەلبىي ئىش-ھەرىكەتلەر تەنقىدلەنسىمۇ، لېكىن گەپ ناھايىتى چىرايلىق، سىلىق، مەدەنىي يوسۇندا ئېلىپ بېرىلىدۇ. قوپاللىق، مەدەنىيەتسىزلىككە يول قويۇلمايدۇ. ئىلىدا چاقچاق سورۇندا بەزىدە سائەتلەپ چاقچاق قىلىنىپ، چاقچاق بىر ياكى بىر نەچچە كىشىنىڭ ئۈستىگە يۆكلىنىپ، ئۇنىڭ كەمچىلىكلىرى چاقچاق ئارقىلىق نەق مەيدانىدا ئېچىپ بېرىلىدۇ. لېكىن، چاقچاق ئوبيېكتى بولغان كىشى بۇ چاقچاقلارنى ئېغىر ئالمايدۇ، چاقچاقچىدىن رەنجىمەيدۇ، ئۇنىڭغا قارىتا غۇم ساقلىمايدۇ، ئۆزىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق گەپنىڭ كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسگە ئېيتىلىۋاتقانلىقىنى، ئاساسىي مۇددىئا قىزىقچىلىق بىلەن سورۇن ئەھلىنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ تۇرىدۇ.

3) ئىلى چاقچاقلىرى بۇ رايون كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى يۈكسەك باراۋەرلىك ئېڭىنىڭ ئىپادىسى. ئىلى چاقچاقلىرى چاقچاقچىنىڭ گەپ قىلىشتا قورقماس، مەردانە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. چاقچاقچى سورۇن ئەھلىنىڭ بايلىقنىڭ قانچىلىك كۆپلۈكى، مەنسىپى ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ قانچىلىك يۇقىرىلىقىدىن قەتئىنەزەر، چوڭ-كىچىك سورۇنلاردا قىلچە تارتىنماستىن پاراڭ قىلالايدىغان جاسارەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ. بۇ، دەل مۇشۇ رايون كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىكى باراۋەرلىك ئېڭى بىلەن مەھكەم باغلانغانلىقىدۇر.

4) ئىلى چاقچاقلىرى ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى لەقەم مەدەنىيىتىنىڭ ئىپادىسى. مەلۇمكى، لەقەملەر كىشى ئىسىملىرىغا باغلىنىپ كېلىدىغان ئالاھىدە بىر تىل ھادىسىسى. ئىلى چاقچاقلىرىدا لەقەملەر مۇھىم ماتېرىيال قىلىنىدۇ، نۇرغۇن چاقچاقلاردا ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن كىشىلەرنىڭ لەقىمىدىن دېرەك بېرىلىدۇ. لەقەم ئارقىلىق كىشىلەرنى كەمستەمستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىش ئارقىلىق قىزىقچىلىق پەيدا قىلىنىدۇ. ئىلىدا «لەقەمنى خىزىر قويىدۇ» دەيدىغان گەپ بار، بەزى لەقەملەر گەرچە ئاڭلىماقتا قوپال بىلىنسىمۇ، لېكىن لەقەم ئىگىسى ئۇنىڭغا كۆنۈپ كەتكەن بولۇپ، چاقچاقلاردا گەپ ئارىسىدا ماھىرلىق بىلەن لەقەمدىن دېرەك بېرىلگەندە لەقەم ئىگىسى ئۇنىڭغا تېرىكمەيدۇ، بەلكى قارشى تەرەپنىڭ تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقىغا قايىل بولىدۇ. بۇ دەل بۇ رايون كىشىلىرىنىڭ قاملاشتۇرۇپ لەقەم قويۇش، كىشى ئىسىملىرىنى لەقەم بىلەن قوشۇپ ئاتاش، لەقەملەردىن يوشۇرۇن دېرەك بېرىش، لەقەملەرگە توغرا قاراشتەك ئۆزىگە خاس يەرلىك لەقەم مەدەنىيىتىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

دېمەك، ئىلى چاقچاقلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل مەدەنىيىتىدىكى بىر ئەگىشىتەر. ئۇ تىلىنىڭ گۈزەللىكى، ئۆتكۈرلىكى، چاقچاقچىنىڭ تىل ئىشلىتىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن كىشىنى چوڭقۇر قايىل قىلىدۇ. ئاڭلىغۇچىلارغا كۆچلۈك بەدىئىي زوق ئاتا قىلىش بىلەن ئۇلارنىڭ روھىي ۋە جىسمانىي ھارغىنلىقلىرىنى تۇگىتىپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببىتىنى ئاشۇرىدۇ. ئىلى چاقچاقلىرى بۇ رايون تىلىنىڭ ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن يەرلىك، مىللىي مەدەنىيەتنى كۆچلۈك نامايان قىلىدۇ.

[بۇ ماقالە ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر فوند تۈرى ـ «ئۇيغۇر تىلى ئىلى شېۋىسى ھەققىدە تەتقىقات»نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىلىرىدىن بىرى. تەستىق نومۇرى: 11BYY120].

ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە شۆبە ئىنستىتۇتى
جاۋابكار مۇھەررىرى: پەرھات غاپپار

ئەۋلاد گۈزۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى